

TRENDOVI VANBRAČNIH RAĐANJA U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI 20. I POČETKOM 21. VEKA U ŠIREM EVROPSKOM KONTEKSTU

Biljana STANKOVIĆ, Goran PENEV**

Velike promene koje se poslednjih nekoliko decenija odvijaju u vezi sa fertilitetom i porodičnim formama širom Evrope praćene su i vrlo intenzivnim povećanjem udela vanbraćnih rađanja, što sve predstavlja bitne odlike savremene etape demografskog razvitka, od brojnih teoretićara prepoznate kao druga demografska tranzicija. U radu se sagledava fenomen vanbraćnih rađanja u Srbiji u periodu od 1950. do 2008. godine. Analiza je zasnovana na zvanićnim statistićkim podacima i obuhvata kretanje broja živorodene dece u braku i van braka i udele vanbraćnih rađanja u ukupnim živorodjenjima, intenzitet i smer promena, kao i slićnosti i razlike koje u tom pogledu postoje izmeću Centralne Srbije i Vojvodine. Razmatrano je i kretanje procentnog ućešća rađanja van braka u svim evropskim zemljama u poslednje četiri decenije, kao i mesta Srbije u Evropi, a posebno u odnosu na susedne i ostale zemlje u tranziciji. Povećanje udela vanbraćnih rađanja su posebno sagledana u svetlu promena u braćnosti stanovništva, a na primeru Češke ukazano je na važnost razumevanja društvenog konteksta u kome se odvijaju promene u domenu rađanja, naroćito u bivšim socijalistićkim zemljama.

Ključne reći: vanbraćna rađanja, kohabitacija, zemlje u tranziciji, Srbija, Evropa

Uvod

Poslednjih pedesetak godina, u svim evropskim zemljama znaćajno se povećavaju udeli vanbraćnih rađanja u ukupnom broju živorodjenja. To važi i za Srbiju gde je u periodu 1950-2008. udeo vanbraćnih rađanja povećan 2,8 puta (sa 8,0% na 22,8%), a njihov broj za petinu (sa 13.141 na 15.747). Istovremeno ukupan broj rođenih u braku sveden je na trećinu – sa 150 hiljada u 1950. na 53 hiljade u 2008. godini. Cilj rada je da se detaljnije sagledaju trendovi kretanja rađanja van braka u Srbiji u dućem vremenskom periodu, a u sklopu transformacija u sferi porodićnih i partnerskih formi i širih društveno-ekonomskih promena, posebno imajući u vidu evropsko okruženje i iskustva drugih zemalja u tranziciji .

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

U radu su korišćeni zvanični statistički podaci RZS-a i Eurostata, odnosno nacionalnih statističkih institucija pojedinih evropskih zemalja. Nastojalo se da se obuhvati što duži period, tako da je za Srbiju to razdoblje od 1950. do 2008. godine, tj. čitav period od kada zvanična srpska statistika prati vanbračna rađanja. Za evropske zemlje to je period od gotovo četiri decenije (1970-2008), koji svuda pokriva razdoblja najintenzivnijih povećanja udela vanbračnih rađanja. Što se tiče bračne strukture stanovništva Srbije, državna statistika do sada nije vodila evidenciju o vanbračnim zajednicama, tako da su zaključci o zastupljenosti kohabitacionih veza donošeni na osnovu rezultata izabranih anketnih istraživanja ili posredno preko statističkih podataka o priznanju očinstva i pozakonjenju dece rođene van braka.

Koncept koji se često koristi u opisivanju i razumevanju promena koje se u demografskom ponašanju odvijaju u poslednje četiri decenije jeste teorija druge demografske tranzicije (DDT). Odnosi se na široki spektar međusobno uslovljenih promena u oblasti fertiliteta, seksualnog ponašanja, porodičnog i partnerskog ponašanja i stavova, i oslikava neke zajedničke odlike u razvoju modela porodice i reprodukcije u Evropi i razvijenim zemljama sveta. Nastojeći da objasni velike promene koje se odvijaju u vezi sa fertilitetom i porodičnim formama širom Evrope, tvorca teorije druge demografske tranzicije, van de Kaa, kao najvažnije zajedničke karakteristike "iz najuže demografske perspektive" izdvaja: veliko smanjivanje fertiliteta koje će dostići vrednost znatno ispod nivoa za zamenu generacija, značajno smanjivanje stope prve bračnosti povezano sa porastom prosečnog uzrasta pri sklapanju prvog braka, znatan porast razvoda i raspada partnerskih zajednica, značajan porast kohabitacija, čak i u zemljama gde to nije tradicionalno ponašanje, veliki porast udela vanbračnih rađanja, promenu u kontraceptivnom ponašanju tako da moderna sredstva zamenjuju tradicionalne metode. On smatra da u osnovi DDT stoje socijalne promene, koje se nekad označavaju i kao modernizacija, vesternizacija ili tehnološka civilizacija. Ove socijalne promene sadrže tri dimenzije: strukturnu, koju čine socioekonomske promene i napredak u društvu, zatim kulturnu, koja obuhvata kulturno nasleđe i promene u vrednosnom sistemu, i tehnološku, koja sadrži tehnološka dostignuća i njihovu primenu (van de Kaa, 2002). Teorija DDT je tokom vremena pretrpela izmene i dopune, kako od strane kritičara, tako i samog autora. Prihvaćena je kao široki koncept koji doprinosi razumevanju promena u demografskom ponašanju, pri čemu proučavanje veze između promena u vrednosti i stavovima i promena u vezi sa ponašanjima vezanim za porodične forme i fertilitet zauzima važno mesto.

Istraživači demografskih promena u toku tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama ukazuju i na različit razvojni put promena u vrednostima i ponašanjima u različitim socijalnim grupama. Iako se osobe sa nižim

obrazovanjem obično označavaju kao više tradicionalne, one često manifestuju i nova porodična ponašanja povezana sa tranzicijom, kao što su porast vanbračnih rađanja, izražena nestabilnost partnerskih veza, i velika rasprostranjenost dugotrajnih kohabitacija. Promene u ponašanjima koje prethode promenama u vrednosnom sistemu objašnjavaju se uticajem promena strukturnih uslova u društvu, često prisutnu ekonomsku krizu, kada novo ponašanje može da predstavlja reakciju na nepovoljne životne uslove, a manje posledicu novih izbora i ličnih prioriteta. Tako splet kulturnih i strukturnih promena može da vodi diferenciranim odgovorima i povratnim efektima među različitim socijalnim grupama, čiji vrednosni sistemi i životne istorije mogu da budu značajno različiti (Sobotka, 2008).

Rađanje u kohabitaciji naspram rađanja u braku

U svim evropskim zemljama u poslednjim decenijama zabeležen je porast rađanja van braka, ali su prisutne velike razlike u udelima vanbračnog fertiliteta i brzini njegovog porasta, kao i u tome kako rađanje dece van braka utiče na dalje bračno ponašanje roditelja. Ove razlike su u znatnoj meri uslovljene istorijskim i kulturnim kontekstom, uticajem tradicije, preovlađujućim moralnim i kulturnim standardima, različitom fiskalnom i socijalnom politikom. Nivo vanbračnih rađanja u velikoj meri uslovljen je rasprostranjenošću kohabitacija. Poslednjih pedesetak godina, posle "zlatne ere braka" šezdesetih i ranih sedamdesetih godina, porast kohabitacija je prisutan u svim zemljama, ali u različitom stepenu. U aktuelno vreme, najraširenije su u nordijskim zemljama i Francuskoj, a Holandija, Belgija, Luksemburg, Velika Britanija, Nemačka i Austrija spadaju među zemlje sa srednjim nivoom rasprostranjenosti, dok ih je u Irskoj znatno manje. U zemljama Južne Evrope, međutim, kohabitacija nije rasprostranjena u tolikoj meri. Među osobama uzrasta 30-39 godina, u Švedskoj polovinu svih partnerskih zajednica čine kohabitacije, u Finskoj, Danskoj i Francuskoj trećinu, a u Velikoj Britaniji, Holandiji, i Austriji četvrtinu. U Belgiji, Italiji, Španiji, Luksemburgu i Irskoj svaka peta partnerska zajednica u ovom uzrastu je kohabitacija, a u Portugaliji i Grčkoj tek svaka deseta (Kiernan, 2001, Kasearu, 2007).

U nordijskim zemljama gde je kohabitacija široko rasprostranjena, udeo osoba koje su prethodno bile u braku među kohabitantima je nizak. Tamo gde ova forma partnerskih zajednica nije široko rasprostranjena, kohabitacija najčešće predstavlja alternativu drugom braku, a ne uvod ili alternativu prvoj bračnoj zajednici. Ipak, kohabitacija nije uvek zamena za brak. Dok je u Portugaliji i Grčkoj, na primer, nivo kohabitacije nizak, a sklapanja braka visok, i oko dve trećine žena starih 25-29 godina je udato, u Španiji i Italiji je

među ženama ovog uzrasta nizak kako nivo kohabitacija, tako i sklapanja braka (Kasearu, 2007).

Rasprostranjenost kohabitacija nije uvek od najvećeg uticaja na nivo rađanja van braka. Tako, Velika Britanija i Irska imaju viši, a Holandija i Nemačka niži nivo vanbračnih rađanja nego što bi se to moglo očekivati na osnovu stepena rasprostranjenosti kohabitacija u ovim zemljama. To ukazuje na druge uticaje, među kojima norme o braku kao uobičajenom okviru za rađanje dece zauzimaju značajno mesto (Kiernan, 2001). Uticaj normi o braku kao najpogodnijem ambijentu za gajenje dece se ogleda i u razlikama koje među evropskim zemljama postoje u proporciji pretvaranja kohabitacija u bračne veze posle rođenja deteta. Prema procenama, do sklapanja braka najređe, u oko trećini slučajeva, dolazi u Francuskoj i Velikoj Britaniji, a najčešće, u oko 70% slučajeva, u Austriji, Italiji, ali i Švedskoj. Uglavnom se to događa između prve i treće godine po rođenju deteta. Među razlozima koji bitno utiču na to da se žene radije odlučuju za brak nego za nastavak kohabitacije su želja za trajnim vezivanjem za partnera, učvršćivanjem veze i obezbeđivanjem ostvarivanja prava dece (Kiernan, 2001). Istraživanja su pokazala da su kohabitacione veze koje posle rođenja deteta nisu prerasle u brak zaista krhke od braka, i da je mnogo veća verovatnoća da će iskustvo razdvajanja svojih roditelja doživeti deca rođena u kohabitaciji nego deca rođena u braku. Tako, svako peto dete rođeno u kohabitaciji pre svog petog rođendana iskusi razlaz svojih roditelja, a svako deseto dete rođeno u braku ili kohabitaciji koja je zatim pretvorena u brak. U nekim zemljama je veća i verovatnoća da dođe do razdvajanja roditelja do petog rođendana dece rođene u kohabitacijama koje su zatim pretvorene u brak, nego među decom rođenom u bračnim zajednicama (Kiernan, 1999).

Jedno od istraživanja o faktorima koji doprinose tranziciji kohabitacionih veza u bračne je i ono sprovedeno u Holandiji, koje je u proučavanju motivacije za brak među kohabitantima uzelo u obzir i rodnu perspektivu. Pokazalo je da su muškarci ti koji se teže odlučuju da formalizuju svoju vezu, i to kako oni koji žive u kohabitaciji bez dece, tako i oni koji imaju decu. Među parovima sa decom, žene su izražavale široku lepezu razloga za oklevanje oko ulaska u brak, dok su kod muškaraca preovladavali razlozi vezani za kvalitet veze, kao i veća otpornost na normativne pritiske u toj životnoj fazi (Reneflot, 2006).

Istraživači su, pre svega preko iskustva Švedske koja je u tranziciji partnerskih odnosa otišla najdalje, identifikovali nekoliko stadijuma razvoja. U prvom, najveći deo populacije direktno stupa u brak, dok se stupanje u kohabitaciju manjine smatra devijantnim ili avangardnim ponašanjem. U drugom, kohabitacija predstavlja period ispitivanja stabilnosti veze i uvod

brak, najčešće bez rađanja dece. U trećem stadijumu, ona postaje socijalno prihvaćena kao alternativa braku i podizanje dece nije više ograničeno na bračnu vezu. U četvrtom stadijumu, kohabitacija i brak se više ne razlikuju, rađanje i podizanje dece je zastupljeno u oba tipa zajednice, i tranzicija partnerstva se može smatrati završenom. Dostigle su ga Švedska i Danska. Inače, iako ove faze mogu biti različitog trajanja, kada jedno društvo dostigne određeni stadijum, malo je verovatno da će doći do povratka u prethodni, ali ipak, i tada istovremeno mogu biti prisutni i prethodni tipovi kohabitacije. Postojanje ovih stadijuma može se uočiti i na individualnom nivou. U svakom trenutku, kohabitacija može imati različita značenja za muškarca i ženu, može biti alternativa samačkom životu, prethodnik braka, ili zamena za brak. Takođe, partneri, svaki ponaosob ali i kao par, tokom vremena mogu menjati svoj doživljaj kohabitacije. Sva ova složenost fenomena ukazuje na kohabitaciju kao na proces, više nego na događaj. Kompleksnosti doprinosi i njihova često prisutna nepostojanost, što dodatno otežava razumevanje (Kiernan, 2001).

Bračne i vanbračne zajednice i deca rođena u braku i van braka u Srbiji: pravni aspekti

Porodični zakon Srbije iz 2005. godine vanbračnu zajednicu definiše kao trajniju zajednicu života žene i muškarca između kojih nema bračnih smetnji, koja nastaje faktičkim putem, uspostavljanjem zajednice života. U pitanjima imovinskih odnosa i izdržavanja dejstva vanbračne zajednice ista su kao dejstva braka. Najvažnija razlika između braka i vanbračne zajednice je u tome što između vanbračnih partnera ne postoji zakonsko nasleđivanje. Roditeljsko pravo bračnih i vanbračnih roditelja je isto, a roditelji ovo pravo mogu vršiti samostalno i zajednički. Ako vode zajednički život, roditeljsko pravo vrše zajednički i sporazumno, na isti način bez obzira da li su zaključili brak ili ne. Kad brak nije zaključen otac stiče roditeljsko pravo posle utvrđenog očinstva, priznanjem ili u sudskom postupku, a majka samim rođenjem deteta. Ukoliko vanbračna zajednica ne postoji najčešće se majka samostalno stara o detetu. Porodični zakon Srbije uvodi i mogućnost zajedničkog vršenja roditeljskog prava i kada roditelji ne žive zajedno. Tako je i u slučaju prestanka vanbračne zajednice, pod uslovom da su roditelji sklopili pismeni sporazum (Kovaček-Stanić, 2007).

Načelo o izjednačenju deteta rođenog van braka i u braku je posle Drugog svetskog rata uvedeno u porodično pravo socijalističkih zemalja, dok u pravnim sistemima zapadnoevropskih zemalja ono postaje praksa tek poslednjih godina. U pravni sistem Srbije uvedeno je Ustavom iz 1946. godine, a potpuno izjednačenje postignuto je Ustavom iz 1974. godine. U

aktuelno vreme vanbračna deca imaju ista prava i obaveze kao bračna, uspostavljaju pravne odnose sa majkom i njenim srođnicima, kao i ocem i njegovim srođnicima. Utvrđivanje očinstva je neophodno za uspostavljanje pravnih odnosa između deteta i oca. Između utvrđivanja bračnog i vanbračnog očinstva postoji značajna razlika, dok se bračno očinstvo utvrđuje na osnovu pravne pretpostavke da je muž majke otac deteta, vanbračno se utvrđuje priznanjem ili u sudskom postupku. Kao i u većini pravnih sistema i u našem pravu se ne primenjuje automatska pretpostavka o očinstvu vanbračnog partnera koji živi sa majkom u vanbračnoj zajednici. Pozakonjenje, odnosno sklapanje braka roditelja ili u sudskom postupku, čime vanbračna deca naknadno stiču bračni status, gubi na pravnom značaju koji je imalo ranije, s obzirom na to da je pravni položaj vanbračne i bračne dece izjednačen (Kovaček-Stanić, 2005).

O priznanju i pozakonjenju očinstva

Za Srbiju postoji vrlo malo pouzdanih podataka o rasprostranjenosti vanbračnih zajednica. Anketa na nacionalno reprezentativnom uzorku domaćinstava, koju je krajem 2003. godine sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, pokazala je da je udeo kohabitacija u Srbiji minimalan, svega 1,4%, od čega predbračnih 0,6% i postbračnih 0,6% (Bobić, 2006).

Podaci o odlikama zajednica u kojima se deca rađaju van braka takode ne postoje. U nedostatku rezultata reprezentativnih anketnih i dubinskih istraživanja, o razmerama vanbračnih rađanja u stabilnim zajednicama (kohabitacijama), odnosno nestabilnim vezama, može da se zaključuje samo posredno. U radu se o tome, a u izvesnoj meri i o stavovima šire zajednice prema rađanju van braka, indirektno zaključuje na osnovu udela priznatih očinstava i pozakonjenja vanbračne dece, s tim što treba imati u vidu da je te podatke zvanična statistika evidentirala za period 1960-2004.

Na osnovu podataka o priznanju očinstva, uz ogradu u vezi njihove pouzdanosti, može da se pretpostavi da u ukupnom broju vanbračnih rađanja nije prisutna tendencija povećanja udela dece rođene u stabilnim kohabitacionim zajednicama. Udeo priznanja očinstva vanbračno rođene dece se, uz izvesne oscilacije, uglavnom smanjivao. Dok je početkom 1960-ih godina više od polovine očeva dece rođene van braka u Centralnoj Srbiji i Vojvodini priznalo očinstvo, 1990-ih godina to je učinilo manje od trećine. Od 2000. godine je prisutno kontinuirano povećanje procenta priznanja očinstva i 2004. godine, poslednje godine publikovanja ovih podataka, iznosi 41,4%. To je, ipak, za više od jedne četvrtine manje nego u 1960. godini,

kada je iznosio 57,1%. Sa velikom izvesnošću se može pretpostaviti da su deca koju očevi posle rođenja nisu priznali rođena u nestabilnim vezama i da se o njima isključivo staraju njihove majke.

Kretanje udela priznanja očinstva je bilo različito po područjima, a posebno između Kosova i Metohije, s jedne, i Centralne Srbije i Vojvodine, s druge strane. Međutim, razlike postoje i između Centralne Srbije i Vojvodine. Do polovine 1960-ih godina više od polovine očeva na oba područja, pri čemu više u Centralnoj Srbiji nego u Vojvodini, priznalo je svoju vanbračnu decu. Posle toga se ovaj udeo, sa izvesnim oscilacijama, smanjivao na oba područja. Pri tom, sve do početka 1980-ih, procenat priznanja očinstva bio je veći, a često i značajno veći u Centralnoj Srbiji. Od tada dolazi do preokreta – dok se taj udeo u Centralnoj Srbiji gotovo kontinuirano smanjuje, u Vojvodini se, međutim, povećava, a razlike postaju sve naglašenije. Tako je, npr. do 1992. godine u Centralnoj Srbiji udeo priznanja očinstva smanjen na 23,7% (sa 40,7% u 1980), a istovremeno u Vojvodini povećan na 46,1% (sa 29,5% u 1980). U 2000-im udeo priznanja očinstva se povećava i u Centralnoj Srbiji, pa razlike postaju manje naglašene, i 2004. godine u Vojvodini iznosi 47,9% a Centralnoj Srbiji 39,0%.

Sklapanje braka roditelja nakon rođenja deteta tokom posmatranog perioda sve je ređe prisutno. Tako je udeo pozakonjenja u priznanjima očinstva u Centralnoj Srbiji i Vojvodini 1960. godine (19,6%) bio preko šest puta veći nego 2004. godine (3,1%). Dok su 1960. godine roditelji svakog petog deteta koje je rođeno van braka naknadno sklopili brak, sredinom 1980-ih to je slučaj sa svakim desetim, da bi u 2004. godini tek svako trideset treće dete rođeno van braka na taj način postalo bračno.

Kretanje udela pozakonjenja u priznatim očinstvima u Centralnoj Srbiji i Vojvodini odvijalo se različito, sa razlikama koje su se vremenom povećavale. Tako je 1960. godine pozakonjenje u Vojvodini bilo više nego dvostruko češće (31,2%) nego u Centralnoj Srbiji (14,3%), a 2004. više nego tri i po puta (6,2%, odnosno 1,7% u Centralnoj Srbiji). Pri tom, u Centralnoj Srbiji, sa izuzetkom prve polovine 1960-ih, kada je udeo rastao (14,3% u 1960. odnosno 26,2% u 1964. godini), uz prisutne oscilacije, on se uglavnom smanjivao. Grubo posmatrano, u drugoj polovini šezdesetih svako peto, sredinom osamdesetih svako deseto, a sredinom devedesetih godina svako pedeseto (1996. godine tek svako stoto) dete rođeno van braka koje je otac priznao u Centralnoj Srbiji postalo je bračno. 2000-ih se udeo i dalje smanjuje i 2004. godine je približno za trećinu manji nego 1960. godine. U Vojvodini je procenat pozakonjenja u celom posmatranom periodu veći, a vrlo često i višestruko veći nego u Centralnoj Srbiji. Razlike su naročito uočljive od 1990-ih, udeli su bar petostruko, a nekad i desetostruko veći u

Vojvodini. Tako su, na primer, 1996. roditelji tek svakog stotog deteta rođenog van braka u Centralnoj Srbiji, a svakog dvanaestog u Vojvodini, sklopili brak. I u 2000-im razlike su relativno velike, naročito 2003. godine, kada je udeo pozakonjenja u priznatim očinstvima u Centralnoj Srbiji iznosio 0,7% a u Vojvodini 7,7%.

Sasvim je drugačija situacija u pogledu priznanja očinstva i pozakonjenja vanbračne dece na Kosovu. Podaci ukazuju na veoma veliki procenat priznanja očinstva, na primer, 1960-ih godina oko 80-90%, a i 1990-ih, uprkos bojkotu državnih organa Srbije od strane stanovništva albanske nacionalne pripadnosti, udeo se kretao oko 50%. Sa druge strane, udeo pozakonjenja dece rođene van braka u celom periodu (do 1997. godine) za koji postoje zvanični statistički podaci je vrlo nizak. To ukazuje na značajnu rasprostranjenost običajnih brakova na Kosovu i Metohiji.

Neformalna zajednica života muškarca i žene je dobro poznata u običajnom pravu Albanaca na Kosovu i Metohiji. Norme običajnog prava, pod nazivom Zakonik Ljeke Dukadžinija, primenjivale su se vekovima, ali u velikoj meri ostale prisutne i do savremenog doba u znatnom delu albanskog stanovništva na Kosovu. Nepisano običajno pravo sadrži pravila ponašanja koja su se formirala vekovima. Prema izvornom običajnom pravu među Albancima je vladala monogamija. Međutim, brak se u skladu sa pravilima drevnih običaja zaključivao neformalno, organizovanjem svadbe koja je predstavljala izraz i potvrdu da postoji saglasnost obe strane i jedinu priznatu formu venčanja. Održanju tog starog običaja nevenčanih brakova Albanaca doprinelo je u velikoj meri to što nije bio u suprotnosti sa propisima šerijatskog prava, po kome se brak sklapao u prisustvu svedoka, a bez učešća sveštenika ili predstavnika državnih organa. Sa druge strane, neformalne životne zajednice koje nisu imale opisana obeležja bračnih zajednica običajnog prava strogo su kažnjavane. Naročito se to odnosi na devojku koja rodi vanbračno dete i njenog partnera, jer se u strogom patrijarhalnom društvu vanbračno rođenje smatra najvećom sramotom. Takvim pravilima običajnog prava može se objasniti kod albanskog stanovništva rasprostranjena pojava da do braka dolazi otpočinjanjem zajedničkog života muškarca i žene, u cilju zasnivanja trajne zajednice. Takav brak se u svesti ljudi ne razlikuje od formalno sklopljenog, a deca iz običajem priznatog braka smatraju se bračnom decom i nasleduju svog oca i sve njegove srodnike (Draškić, 1988). Kako je glavni cilj braka rađanje dece, supružnici koji nemaju decu čine sve da do njih dođu. Jedan od načina je i dovođenje u kuću druge žene radi obezbeđivanja potomstva. Tako je konkubinat, čija je glavna funkcija rađanje dece, naročito muškog deteta, poželjan i deca rođena u takvim zajednicama izjednačavaju se sa bračnom u svim pravima. Kako je brak poželjan i srećan samo u slučaju rađanja muške dece, koja predstavljaju nastavak porodične loze i

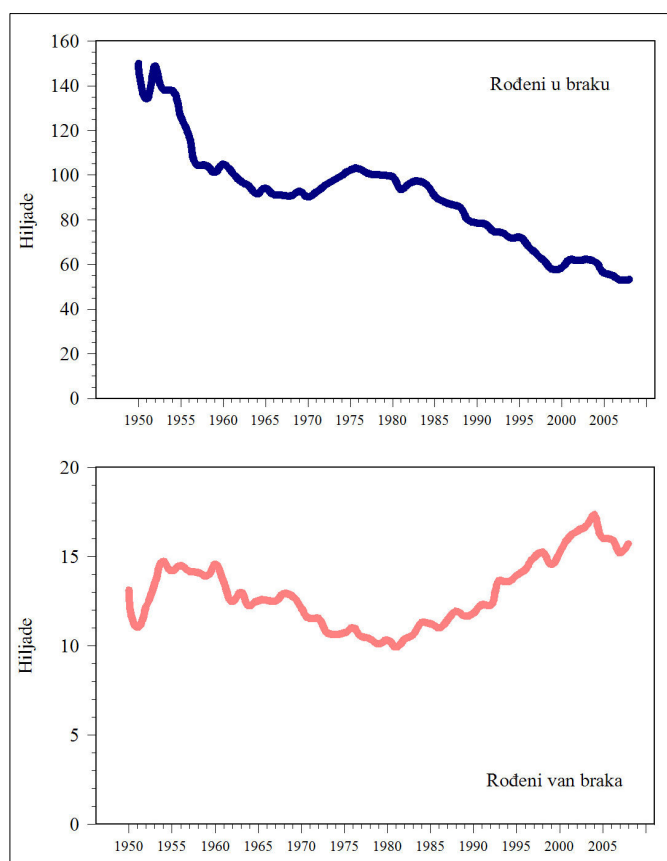
tradicije, neretko dolazi do venčanja tek pošto žena rodi muško dete (Predojević, 2002).

Kretanje broja živorođenja u braku i van braka

Smanjenje broja živorođenja je, počev od sredine 20. veka, jedna od osnovnih karakteristika savremenog demografskog razvitka Srbije.¹ Godišnji broj živorođene dece je za manje od šest decenija smanjen za gotovo 100 hiljada, odnosno više je nego prepolovljen. Sa rekordnih 163,3 hiljade

Grafikon 1.

Broj živorođene dece rođene u braku i van braka. Srbija, 1950-2008.

¹ U daljem tekstu, podaci za Srbiju ne uključuju i podatke za Kosovo i Metohiju.

živorođene dece u 1950. godini, broj živorođenja je već u drugoj polovini 1950-ih sveden na ispod 120 hiljada, a od 1985. je stalno ispod 100 hiljada, da bi od 2007. on bio smanjen na ispod 70 hiljada. U 2008. godini u Srbiji je bilo rođeno ukupno 69,1 hiljada beba, što je za preko 94 hiljade ili 57,7% manje od broja živorođene dece u 1950. godini.

Pad fertiliteta i masovno prihvatanje niskih reproduktivnih normi, kao i, s aspekta rađanja, sve nepovoljnija starosna struktura stanovništva formirana pod dejstvom veoma intenzivnog demografskog starenja, su samo neposredni činoci smanjenja nataliteta stanovništva Srbije (Penev, 2005). Posmatrano s aspekta bračnosti, smanjenje broja živorođene dece je prvenstveno rezultat smanjenja rađanja u braku. Naime, u razdoblju 1950-2008. broj rođenih u braku uglavnom kontinuirano opada. Izuzetak je prva polovina 1970-ih kada se iz godine u godinu broj rođenih u braku povećavao (u 1976. je broj rođenih bio za 8,6 hiljada ili za 13% veći nego 1970). Od sredine 1970. je nastavljeno opadanje broja živorođenih u braku, tako da je on u 2008. godini sveden na 53,3 hiljade, što je približno za trećinu manje nego u početnoj 1950. godini (150,2 hiljade).

Istovremeno, kretanje broja vanbračnih rađanja je imalo dva različita toka. Posle kratkoročnih, ali prilično naglašenih godišnjih oscilacija registrovanih u periodu 1950-1954, od sredine 1950-ih pa sve do početka 1980-ih jasno je primetna tendencija opadanja broja dece rođene van braka (grafikon 1). Za nešto više od četvrt veka, tj. u razdoblju 1954-1981, broj vanbračnih rođenja je smanjen za trećinu (sa 14,7 hiljada na 9,9 hiljada). Nakon 1981, pa sve do 2004. godine, prisutan je sasvim drugačiji trend – broj vanbračnih rađanja se gotovo kontinuirano povećavao. Godišnji broj rođenih van braka je u tom razdoblju uvećan sa 9,9 hiljada na 17,4 hiljade ili za tri četvrtine. U 2005. godini se prekida trend povećanja, ali je smanjenje broja rođenih van braka gotovo isključivo bilo uslovljeno primenom novih metodoloških rešenja prilikom praćenja vitalnih događaja (isključena su rađanja lica na radu ili boravku u inostranstvu koja su iz Srbije odsutna duže od 1 godine).

Kretanje udela vanbračnih rađanja u ukupnom broju živorođene dece je, za razliku od kretanja broja rađanja van braka, bilo podložno manje izraženim godišnjim oscilacijama i sa znatno jasnije izraženim rastućim trendom (grafikon 3). Takve promene su ne samo rezultat kretanja broja rađanja van braka, nego i promena u kretanju broja rođenih u braku. U tom pogledu se u periodu 1950-2008. grubo mogu izdvojiti četiri potperioda:

- 1) 1950-1960 - razdoblje povećanja udela vanbračnih rođenja;
- 2) 1960-1970 - razdoblje relativno stabilnog nivoa udela vanbračnih rođenja;
- 3) 1970-1980 - razdoblje opadajućeg trenda;
- 4) 1980-2008 - razdoblje ponovnog povećanja udela vanbračnih rođenja.

Ukoliko se posmatra celokupno razdoblje 1950-2008, tada je između prve i poslednje godine udeo vanbračnih rađanja povećan sa 8,0% na 22,8%. Minimalna vrednost ostvarena je 1952. i (1951) kada je iznosila 7,6%, a maksimalna, poslednje, 2008. godine (22,8%).

Tabela 1.
Živorodena deca rođena u braku i van braka. Srbija, 1950-2008.

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008
	Živorodenja										
Srbija	163297	119299	102453	109597	90467	86236	73764	72180	70997	68102	69083
Centralna	120412	86493	77073	80916	67567	63737	54972	53122	51895	49722	50744
Vojvodina	42885	32806	25380	28681	22900	22499	18792	19058	19102	18380	18339
	Živorodenja u braku										
Srbija	150156	104703	90318	99263	78634	72286	58512	56127	55007	52907	53336
Centralna	113727	76787	67965	73300	58695	53565	43731	41501	40361	38873	39439
Vojvodina	36429	27916	22353	25963	19939	18721	14781	14626	14646	14034	13897
	Živorodenja van braka										
Srbija	13141	14596	12135	10334	11833	13950	15252	16053	15990	15195	15747
Centralna	6685	9706	9108	7616	8872	10172	11241	11621	11534	10849	11305
Vojvodina	6456	4890	3027	2718	2961	3778	4011	4432	4456	4346	4442
	Udeo rođenih van braka (%)										
Srbija	8,0	12,2	11,8	9,4	13,1	16,2	20,7	22,2	22,5	22,3	22,8
Centralna	5,6	11,2	11,8	9,4	13,1	16,0	20,4	21,9	22,2	21,8	22,3
Vojvodina	15,1	14,9	11,9	9,5	12,9	16,8	21,3	23,3	23,3	23,6	24,2

Izvor: Podaci Demografske statistike (odgovarajuće godine), izdanja SZS-a i RZS Srbije.

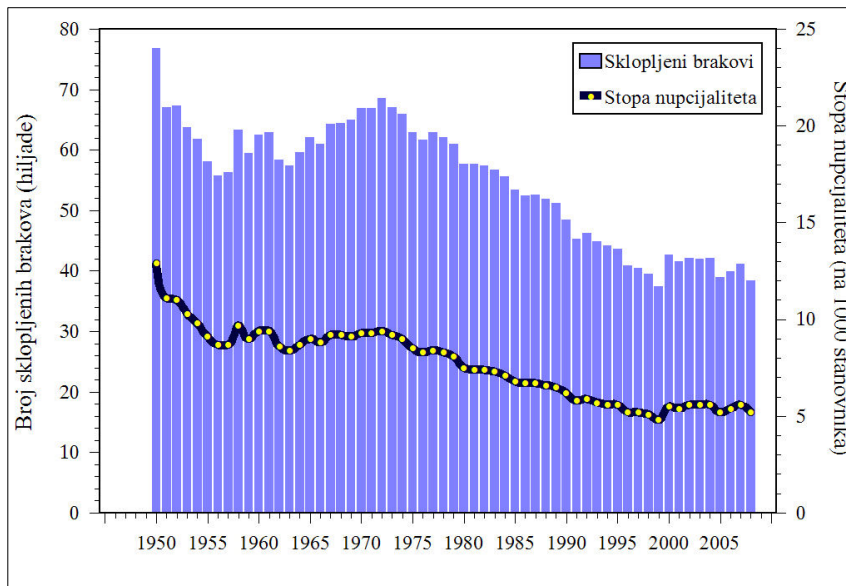
Najveće promene udela vanbračnih rađanja su ostvarene u razdobljima divergentnih kretanja broja živorođene dece rođene u braku i van braka (početak 1950-ih, prva polovina 1970-ih i period od 1980. do 2008. godine). Karakteristično je da su se, osim kratkog razdoblja početkom 1970-ih godina, divergentna kretanja odvijala tako što je broj rođenih u braku opadao, a istovremeno se broj rođenih van braka povećavao. Takav smer promena je uglavnom uticao da se procentni udeo vanbračnih rađanja brže povećava od povećanja njihovog ukupnog broja. Tako je u 2008. godini udeo vanbračnih rađanja bio 2,8 puta veći nego 1950, a da je istovremeno njihov broj povećan za svega jednu petinu (19,8%).

Promene u bračnosti stanovništva kao činilac povećanja vanbračnih rađanja

Kretanje broja živorođenih u braku odnosno van braka je, pored nivoa bračnog i vanbračnog fertiliteta, neposredno određeno bračnom strukturom stanovništva. Sastav stanovništva po bračnosti je, sa svoje strane, najdirektnije određen bračnim ponašanjem stanovništva (sklapanje brakova i razvodi), starosnom strukturom stanovništva, ali i diferencijalnim mortalitetom po polu. Što se tiče nupcijaliteta, u Srbiji je u periodu od sredine 20. veka pa sve do 2008. godine jasno primetan trend opadanja

Grafikon 2.

Sklopljeni brakovi i stopa nupcijaliteta (na 1000 stanovnika), Srbija, 1950-2008.

sklopljenih brakova, što posebno važi za razdoblje od početka 1970-ih godina (grafikon 2). Tako je u 2008. godini u Srbiji sklopljeno ukupno 38,3 hiljade brakova, ili dvostruko manje nego 1950. godine, kada je 76,7 hiljada lica sklopilo brak. Još veće je bilo smanjenje broja sklopljenih brakova na 1000 stanovnika, tj. stope nupcijaliteta. Između 1950. i 2008. godine vrednost tog opšteg pokazatelja bračnosti je više nego prepolovljena – opala je sa 12,9% na rekordno niskih 5,2%. Iako su rane 1950-e bile godine

kompenzacionog perioda, a starosna struktura stanovništva znatno povoljnija s aspekta nupcijaliteta, objašnjenje tako naglog smanjenja broja sklopljenih brakova uglavnom treba tražiti u smanjenoj atraktivnosti sklapanja formalnih bračnih zajednica i, s tim u vezi, u promenama u domenu bračnog modela stanovništva.

Standardizovana struktura stanovništva Srbije (starijeg od 15 godina) po bračnom stanju pokazuje da je samo u periodu između popisa 1981. i 2002. godine udeo neoženjenih povećan sa 23% na 31%, a da je istovremeno udeo lica u braku smanjen sa 66% na 57% (Petrović, 2006). Na naglo povećanje udela celibatera upućuju i rezultati popisa sprovedeni 1981, 1991. i 2002. godine, prema kojima je kod stanovništva svih petogodišnjih starosnih grupa, i to kako muškog tako i ženskog, zabeleženo veliko povećanje procentnog učešća neudatih-neoženjenih, tj. lica koja nisu ili nikada nisu bila u braku (tabela 2). Kod pojedinih starosnih grupa povećanje je višestruko,

Tabela 2.

**Udeo lica neoženjenih/neudatih (celibatera) po starosti i polu (u procentima).
Srbija, 1981, 1991. i 2002.**

Starost	1981	1991	2002	1981	1991	2002
	Muškarci			Žene		
15-19	98,2	98,2	97,6	87,1	88,9	93,7
20-24	77,1	79,0	90,0	42,4	49,0	69,8
25-29	33,9	43,8	59,8	16,0	20,6	37,6
30-34	12,7	20,9	33,1	7,6	9,0	17,5
35-39	6,3	11,0	21,2	4,8	5,6	10,0
40-59	3,6	4,6	9,1	3,8	3,7	5,1
60+	2,4	2,5	2,7	2,7	2,9	3,1

Izvor: Petrović (2006).

posebno kod ženskog stanovništva iz mladih starosnih grupa. Sve to potvrđuje zaključak o menjanju starosnog modela ulaska u brak (Petrović, 2006), ali i opšteg modela bračnosti stanovništva Srbije, koje je ipak mnogo umerenije.

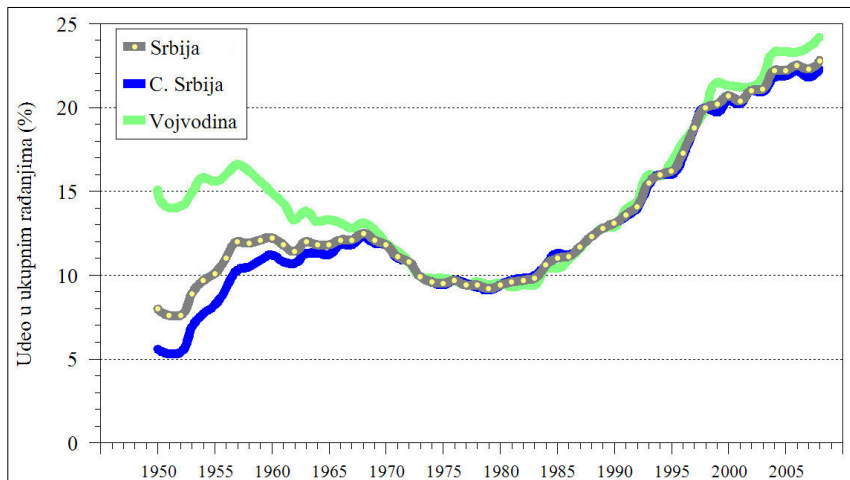
Sličnosti i razlike po velikim područjima

Početkom posmatranog perioda, tj. sve do sredine 1960-ih, a naročito tokom 1950-ih godina, postojala je naglašena razlika u procentnim udelima vanbračnih rađanja po velikim područjima Srbije, s tim što je, sve do 1970.

godine, u Centralnoj Srbiji udeo vanbračnih rađanja bio manji nego u Vojvodini, ali uz jasnu tendenciju smanjivanja razlika (grafikon 3, tabela 1). U Vojvodini je početkom 1950-ih udeo vanbračnih rađanja bio višestruko veći, a u pojedinim godinama i gotovo 3 puta veći nego u Centralnoj Srbiji. Najveća razlika, apsolutna i relativna, ostvarena je 1950. godine, kada je u Vojvodini udeo vanbračnih rađanja iznosio 15,1%, a u Centralnoj Srbiji su ona predstavljala 5,6% svih živorođenja.

Grafikon 3.

**Udeo dece rođene van braka u ukupnom broju živorođenja (u procentima).
Srbija, 1950-2008.**

Vremenom, u Vojvodini je došlo do smanjenja udela vanbračnih rađanja, a u Centralnoj Srbiji do povećanja, što je do 1970. godine rezultiralo njihovim izjednačavanjem, i to na nivou od oko 12% svih živorođenja. U narednih četrdesetak godina kretanje udela vanbračnih rađanja po velikim područjima je bilo prilično ujednačeno, a razlike između Centralne Srbije i Vojvodine su bile zanemarljive. Poslednjih nekoliko godina (od 2003) u Vojvodini se ponovo evidentira intenzivnije povećanje udela vanbračnih rađanja, što uslovljava povećanje razlike po područjima. Tokom 2000-ih najveća razlika je zabeležena u 2008. godini kada su u Vojvodini vanbračna rađanja predstavljala 24,2%, a u Centralnoj Srbiji 22,3% ukupnog broja živorođene dece. Ipak, razlike po područjima su znatno manje naglašene nego sredinom 20. veka, tj. početkom posmatranog perioda. Objašnjenja velikih početnih razlika, između ostalog, mogu se tražiti u različitom kulturnom i pravnom nasleđu, promeni nacionalne strukture, pojavi rasprostranjenog sklapanja

braka tek nakon rođenja deteta. Mogući su i uticaji posleratne kolonizacije i, s tim u vezi, različita tradicija i običaji vezani za bračno ponašanje. Tako su, na primer, sve do sredine 1960-ih godina udeli vanbračnih rađanja stanovništva srpske nacionalnosti u Vojvodini bili za oko 50%, pa sve do gotovo 90% veći nego u Centralnoj Srbiji. Ujedno, u Vojvodini su područja sa najvećim udelima vanbračnih rađanja istovremeno i područja sa najvećim udelima kolonista (Mrđen, 2000, Đurđev, 1995).

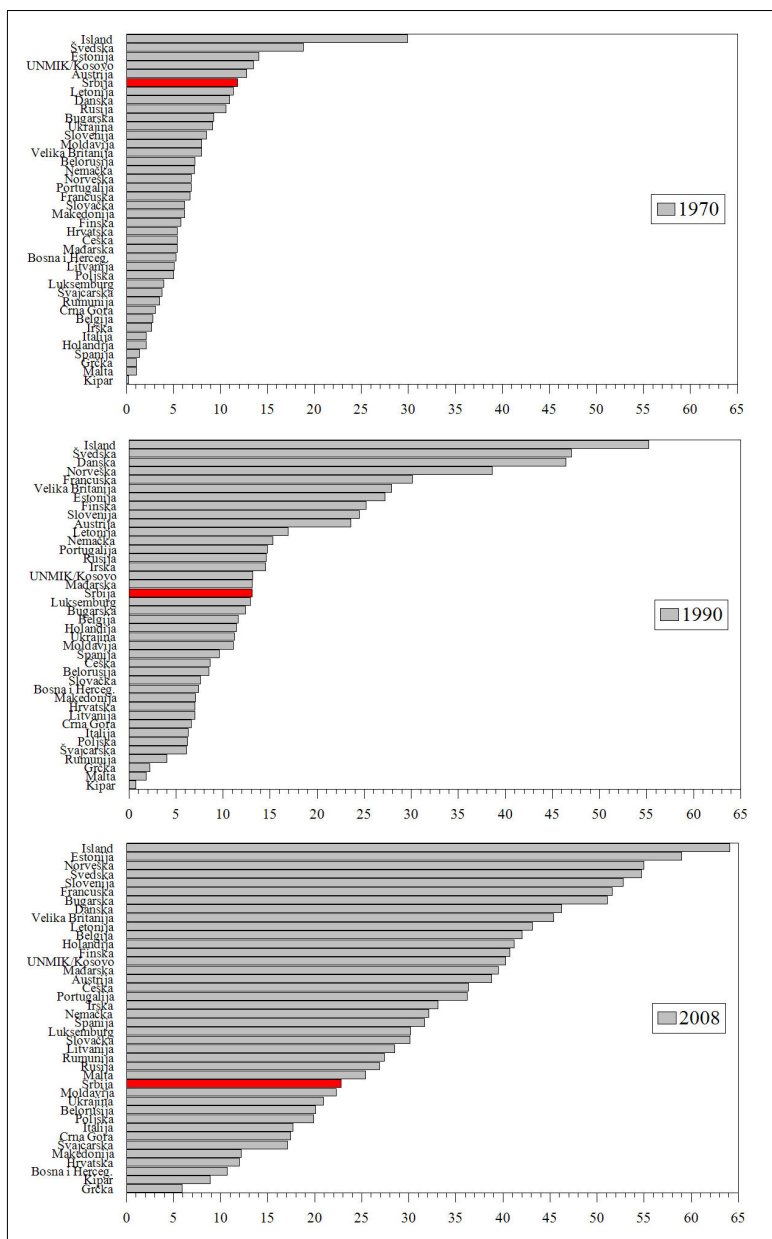
Međunarodna poređenja: vanbračna rađanja iz evropske perspektive

Poslednjih pedesetak godina, u svim evropskim zemljama je prisutno povećanje udela vanbračnih rađanja u ukupnom broju živorođenja. Međutim, postoje i značajne razlike što onemogućava da se govori o jedinstvenom evropskom modelu vanbračnog fertiliteta. Ako se posmatra period 1970-2008. godine, niti je početni nivo bio ujednačen, niti je to bio slučaj sa intenzitetom njegovog povećanja. Razlozi postojanja razlika su mnogostruki, a mogu se naći u raznolikosti kulturnih, ekonomskih, političkih, verskih, ali i demografskih prilika. U radu su, za potrebe komparativne analize, sve evropske zemlje svrstane u četiri grupe. Prve tri (Severna, Zapadna i Južna Evropa) su određene na osnovu geografskog položaja, dok su u četvrtu uključene sve bivše evropske socijalističke zemlje, s tim što su posebno izdvojene zemlje nastale nakon raspada SFRJ.

Severna Evropa se tokom čitavog perioda (od početka 1970-ih godina) izdvaja kao regija u kojima se nalaze zemlje sa najvećim udelima vanbračnih rađanja. Ta konstatacija posebno važi za Island, gde se već decenijama beleži najveće procentno učešće vanbračnih rađanja. Danska i Švedska su, pored Islanda, zemlje regiona kod kojih je najranije otpočelo razdoblje visokog udela vanbračnih rađanja, gde su, nakon vrlo intenzivnih povećanja vanbračnih rađanja zabeleženih tokom 1970-ih, još početkom 1980-ih vanbračna rađanja predstavljala preko 40% svih živorođenja.

Na Islandu je intenzivan rast nastavljen i tokom 1980-ih, dok je u Švedskoj, a naročito u Danskoj, to povećanje bilo mnogo usporenije. U Danskoj udeo vanbračnih rađanja gotovo da stagnira od početka, a u Švedskoj od sredine 1990-ih godina. Istovremeno, u Finskoj i Norveškoj, koje su se početkom 1970-ih odlikovale relativno niskim udelima vanbračnih rađanja (6-7%), intenzivno povećanje udela vanbračnih rađanja nastavljeno je i nakon 1980-ih godina – u Finskoj tokom 1990-ih, a u Norveškoj i tokom prve polovine 2000-ih. Takva neujednačena kretanja su rezultirala značajnim smanjenjem razlika po zemljama, čime je Severna Evropa u pogledu udela vanbračnih

Grafikon 4.
Udeli vanbračnih radanja po zemljama Evrope (u %), 1970, 1990. i 2008.

Napomena: Podaci u grafikonu za 1970. se za Moldaviju odnose na 1975, a za Maltu na 1980. Poslednji podaci za Italiju se odnose na 2007. godinu. Podaci za Albaniju nisu raspoloživi.

Tabela 3.
Udeo rođenih van braka u ukupnom broju živorođene dece u zemljama Evrope, po područjima, 1970-2008.

Područje / zemlja	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Severna Evropa											
Danska	11,0	21,7	33,2	43,0	46,4	46,5	44,6	45,7	46,4	46,1	46,2
Finska	5,8	10,1	13,1	16,4	25,2	33,1	39,2	40,4	40,5	40,6	40,7
Island	29,9	33,0	39,7	48,0	55,2	60,9	65,2	65,7	65,6	63,8	64,1
Norveška	6,9	10,3	14,5	25,8	38,6	47,6	49,6	51,8	53,0	54,5	55,0
Švedska	18,8	32,8	39,7	46,4	47,0	53,0	55,3	55,4	55,5	54,8	54,7
Zapadna Evropa											
Austrija	12,8	13,5	17,8	22,4	23,6	27,4	31,3	36,5	37,2	38,3	38,8
Belgija	2,8	3,1	4,1	7,1	11,6	17,3	...	39,4	40,9	39,0	42,0
Francuska	6,8	8,5	11,4	19,6	30,1	37,6	42,6	47,4	49,5	50,7	51,6
Holandija	2,1	2,1	4,1	8,3	11,4	15,5	24,9	34,9	37,1	39,5	41,2
Irska	2,7	3,7	5,0	8,5	14,5	22,3	31,5	31,8	32,7	32,8	33,1
Luksemburg	4,0	4,2	6,0	8,7	12,9	13,1	21,9	27,2	28,8	29,2	30,2
Nemačka	7,2	8,5	11,9	16,2	15,3	16,1	23,4	29,2	30,0	30,8	32,1
Švajcarska	3,8	3,7	4,7	5,6	6,1	6,8	10,7	13,7	15,4	16,2	17,1
Velika Britanija	8,0	9,0	11,5	18,9	27,9	33,6	39,5	42,9	43,7	44,4	45,4
Južna Evropa											
Grčka	1,1	1,3	1,5	1,8	2,2	3,0	4,0	5,1	5,3	5,8	5,9
Italija	2,1	2,5	4,2	5,3	6,3	8,1	9,7	15,2	16,2	17,7	...
Kipar	0,2	0,7	0,6	0,4	0,7	1,4	2,3	4,4	5,6	8,7	8,9
Malta	1,1	...	1,8	4,6	10,9	20,0	22,3	24,9	25,4
Portugalija	6,9	7,2	9,2	12,3	14,7	18,7	22,2	30,7	31,6	33,6	36,2
Španija	1,4	2,0	3,9	8,0	9,6	11,1	17,7	26,6	28,4	30,2	31,7
Zemlje u tranziciji											
Albanija
Belorusija	7,3	7,4	6,4	7,1	8,5	13,5	18,6	...	22,7	21,2	20,1
Bugarska	9,3	9,3	10,9	11,7	12,4	25,7	38,4	49,0	50,8	50,2	51,1
Češka	5,4	4,5	5,6	7,3	8,6	15,6	21,8	31,7	33,3	34,5	36,3
Estonija	14,1	15,7	18,3	20,7	27,2	44,2	54,5	58,5	58,2	57,8	59,0
Letonija	11,4	11,7	12,5	14,4	16,9	29,9	40,3	44,6	43,4	43,0	43,1
Litvanija	5,1	6,2	6,3	7,0	7,0	12,8	22,6	28,4	29,6	29,2	28,5
Mađarska	5,4	5,6	7,1	9,2	13,1	20,7	29,0	35,0	35,6	37,5	39,5
Moldavija	...	8,0	7,4	8,8	11,1	13,3	20,5	23,9	23,3	22,7	22,3
Poljska	5,0	4,7	4,8	5,0	6,2	9,5	12,1	18,5	18,9	19,5	19,9
Rumunija	3,5	3,5	2,8	3,7	4,0	19,7	25,5	28,5	29,0	26,7	27,4
Rusija	10,6	10,7	10,8	12,0	14,6	21,1	28,0	...	29,2	28,0	26,9
Slovačka	6,2	5,2	5,7	6,6	7,6	12,6	18,3	26,0	27,5	28,8	30,1
Ukrajina	9,2	8,8	8,8	8,3	11,2	13,2	17,3	21,4	21,1	21,4	20,9
Bosna i Hercegovina	5,3	5,6	5,4	6,0	7,4	...	10,3	11,2	11,6	11,3	10,7
Crna Gora	3,1	3,7	3,7	5,6	6,6	10,2	13,0	16,8	16,3	15,6	17,4
Hrvatska	5,4	4,9	5,1	5,9	7,0	7,5	9,0	10,5	11,0	11,5	12,0
Makedonija	6,2	6,6	6,1	6,6	7,1	8,2	9,8	12,4	12,5	12,6	12,2
Slovenija	8,5	9,9	13,1	19,1	24,5	29,8	37,1	46,7	47,2	50,8	52,8
Srbija	11,8	9,5	9,4	11,0	13,1	16,2	20,7	22,2	22,5	22,3	22,8
UNMIK/Kosovo	13,5	12,3	12,6	11,0	13,1	18,3	...	44,2	43,2	43,0	40,3

Izvor: Za period od 1970-2000, Council of Europe (2006), a za Srbiju (kao i za Kosovo i Metohiju) i Crnu Goru Demografska statistika 2001 (izdanje ZS-SCG, odgovarajuće godine); za period 2005-2008, baza podataka Eurostata; za UNMIK/Kosovo posle 2005, izračunato na osnovu podaka Zavoda za statistiku Kosova (udeo vanbračnih rađanja u ukupnom broju živorođene dece poznatog bračnog statusa majke).

rađanja postala najhomogenija evropska regija (u 2008. udeli su se kretali od 40,7% u Finskoj, do 64,1% na Islandu).

Udeli vanbračnih rađanja su se, prema podacima za 2008. godinu, u zemljama koje su svrstane u *Zapadnoevropsku regiju*, uglavnom kretali u intervalu od 30-45%. Jedina dva izuzetka su Švajcarska sa 17% vanbračnih rađanja i Francuska sa 52%. Inače, početkom 1970-ih u zemljama Zapadne Evrope udeli vanbračnih rađanja su bili niski (5-10%) ili vrlo niski (2-5%), a jedini izuzetak je predstavljala Austrija, koja se 1970 godine, sa 12,5 rođenih van braka, nalazila na samom evropskom vrhu, odmah iza Islanda, Švedske i Estonije, i odmah ispred Srbije. U narednih tridesetak godina, u svim zapadnoevropskim zemljama registrovano je veoma intenzivno povećanje udela vanbračnih rađanja, a u nekima je ono iznosilo od 12 do 19 puta (Irska, Belgija i Holandija). Relativno najmanje povećanje (indeks rasta 303) je zabeleženo u Austriji, zemlji sa najvećim udelom vanbračnih rađanja u 1970, a apsolutno najmanje u Švajcarskoj (13 procentnih poena), zemlji sa najmanjim udelom vanbračnih rađanja u 2008. godini.

Zemlje *Južne Evrope* su se tokom čitavog posmatranog razdoblja odlikovale najnižim udelima vanbračnih rađanja. Tokom 1970-ih udeli su u svim zemljama, osim u Portugaliji, bili niski (kretali su se na nivou od oko 5%), a početkom te decenije su uglavnom iznosili ispod 2%. Iako je i u južnoevropskim zemljama jasno izražen rasući trend, značajno povećanje udela vanbračnih rađanja se vremenski može locirati na početak 2000-ih, a prostorno, pre svega, na Portugaliju, Španiju, Maltu i Italiju. Kao rezultat takvih promena, udeli vanbračnih rađanja su u te četiri zemlje za manje od deset godina (2000-2008) približno udvostručene, tako da su, prema podacima za 2008. godinu, rađanja van braka predstavljala od jedne petine (Italija – 18% u 2007) do preko jedne trećine svih živorođenja (Portugalija – 36%). Istovremeno, u Grčkoj i Kipru, zemljama sa jako izraženom pravoslavnom tradicijom, vanbračna rađanja su, uprkos njihovog stalnog rasta, i dalje retka, a njihov udeo u ukupnom broju živorođene dece najniži je u Evropi (u Grčkoj 5,9%, a na Kipru 8,9%).

U poslednjih dvadesetak godina, počev od poslednje decenije 20. veka, u Evropi su, u domenu demografskog razvitka, ali i u mnogim oblastima društvenoekonomskog razvoja, najveće promene bile prisutne u tzv. *zemljama u tranziciji*. Takva konstatacija važi i za promene u pogledu udela vanbračnih rađanja u ukupnom broju živorođene dece. Ujedno, te promene su, za razliku od ostalih velikih područja Evrope, vodile ka povećanju razlika po zemljama, a ne ka njegovoj homogenizaciji u pogledu značaja vanbračnog u ukupnom fertilitetu.

Prema podacima koji se odnose na 2008. godinu (tabela 3), među evropskim bivšim socijalističkim zemljama najveći udeo vanbračnih rađanja je registrovan u Estoniji (59,0%), Sloveniji (52,8%) i Bugarskoj (51,1%). Istovremeno, najmanji udeo rođenih van braka je zabeležen u tri bivše jugoslovenske republike: Bosni i Hercegovini (10,7%), Hrvatskoj (12,0%) i Makedoniji (12,2%). Sve navedene zemlje su i početkom posmatranog perioda (1970) pripadale grupi evropskih zemalja odnosno područja sa najvećim udelima vanbračnih rađanja (Estonija – 14,1%, Bugarska – 9,3%, Slovenija – 8,5%) ili grupi zemalja sa najmanjim procentnim učešćem vanbračnih rađanja (Bosna i Hercegovina – 5,3%, Hrvatska – 5,4%, Makedonija – 6,2%).

Takođe, treba naglasiti da su u zemljama u tranziciji, za razliku od mnogih drugih zemalja Evrope, promene procentnih udela vanbračnih rađanja najvećim delom ostvarene, ali i postale приметnije tek posle 1990. godine, tj. nakon promene do tada vladajućih političkih sistema. Tako, na primer, ukoliko se porede tri baltičke, bivše sovjetske republike, i tri skandinavske zemlje (Danska, Norveška i Švedska), tada je očigledno da je od ukupnog povećanja procentnog udela vanbračnih rađanja ostvarenog u posmatranom razdoblju (1970-2008) u prvoj polovini perioda (1970-1990), u bivšim socijalističkim zemljama ostvareno manje od jedne trećine (od 8% do 29%), a u skandinavskim zemljama preko dve trećine (od 66% do 100%).

Sličan intenzitet promena po potperiodima je ostvaren u drugim zemljama u tranziciji, pa i u bivšim jugoslovenskim republikama. Što se tiče Srbije (bez Kosova i Metohije), u potperiodu 1970-1990. ostvareno je svega 11% ukupnog povećanja procentnog udela vanbračnih rađanja registrovanog u periodu 1970-2008. Ujedno, Srbija je jedna od retkih evropskih zemalja u kojima je, u određenom kraćem ili dužem razdoblju, bilo prisutno opadanje udela vanbračnih rađanja. U Srbiji se to desilo upravo između 1970. i 1980. godine. Smanjenje je bilo toliko, da je čak i 1985. godine udeo rođenih van braka bio niži nego početne, 1970. godine.

Mesto Srbije na evropskoj rang listi zemalja prema visini udela vanbračnih rađanja se stalno menjalo, i to sa vrha ka dnu liste. Dok se Srbija u 1970. godini, sa 11,8% vanbračnih rađanja, nalazila u grupi zemalja sa najvećim udelom rođenih van braka (posle Islanda, Švedske, Estonije i Austrije), ona je 1990. tj. početkom tranzicionog perioda, sa 13,1% bila na sredini evropske liste. Međutim, u 2008. godini Srbija se, uprkos kontinuiranom povećanju udela vanbračnih rađanja, sa dostignutih 22,8% nalazila u donjem delu evropske liste. Te godine su niži udeli vanbračnih rađanja od Srbije registrovani u svega 11 zemalja, uglavnom zemalja u tranziciji, a među njima i u svim bivšim jugoslovenskim republikama (osim u Sloveniji), zatim

u tri bivše sovjetske republike (Belorusija, Ukrajina i Moldavija), kao i dve južnoevropske zemlje (Grčka i Kipar).

Vanbračna rađanja u zemlji u tranziciji – primer Češke

Kompleksnost i heterogenost fenomena vanbračnog rađanja u zemljama u tranziciji može se dobro sagledati na primeru Češke. Veliki porast vanbračnih rađanja podstakao je brojne istraživače na proučavanje te pojave, tako da su raspoloživi podaci više reprezentativnih istraživanja. Dok jedni autori naglašavaju pozitivne strane demografskih promena, povezujući ih sa promenom sistema vrednosti i drugom demografskom tranzicijom, većina smatra porast vanbračnih rađanja i samohrano materinstvo nepovoljnošću, navodeći da proporcija vanbračnih rađanja najznačajnije raste u populaciji sa manjim ekonomskim mogućnostima. Tako je reprezentativno istraživanje o socijalnim i ekonomskim uslovima materinstva iz 2006. godine pokazalo da je fenomen porasta vanbračnog rađanja prisutan kako među parovima koji žive u kohabitaciji, tako i među samohranim majkama, ali da je u oba slučaja koncentrisan na niže socijalne slojeve (Hamplova, 2007).

Ovo istraživanje nije potvrdilo da se porast vanbračnih rađanja može pripisati samo promenama vrednosnih orijentacija i širenju popularnosti neformalnih bračnih zajednica (Chaloupkova, 2007). Naprotiv, pokazalo je da velika većina neudatih majki ima pozitivan stav prema braku i smatra ga idealnom formom partnerske zajednice, najčešće posle zajedničkog "probnog" života van braka. Tek svaka peta neudata majka smatra dugotrajnu zajednicu bez sklapanja braka idealnom formom partnerske zajednice. Uvid u motive rađanja van braka pokazao je da većina majki (60%) nije stupila u brak pre rođenja svog prvog deteta zato što nisu bile sigurne da odnos sa ocem deteta ima budućnost i usled odbijanja partnera da sklopi brak. Izdvojene su glavne grupe razloga rađanja van braka, i prema tome se majke mogu svrstati u tri po veličini približno jednake grupe. U prvoj grupi su majke koje najčešće žive same, a u druge dve majke koje su u vreme rođenja deteta živеле u vanbračnoj zajednici, ali su im stavovi prema braku različiti, kao i ocena stabilnosti odnosa sa ocem deteta. Prvu grupu čine "nevoljno" neudate majke, koje ne smatraju da je brak nepotrebna institucija, niti da se isplati biti neudata majka, već je glavni razlog nestabilna veza sa partnerom, njegovo nepristajanje na brak ili nerešen prethodni bračni status. Gotovo svaka peta od njih se razišla sa ocem deteta još za vreme trudnoće. Većinu, bezmalo tri četvrtine ovih nevoljno neudatih majki čine tzv. tradicionalno neudate majke, odnosno žene koje u vreme rođenja deteta nisu živеле sa njegovim ocem. Drugu grupu čine majke sa liberalnim stavovima, koje brak smatraju nepotrebnom formalnošću, i u

većini slučajeva su pri rođenju prvog deteta živele sa ocem deteta u relativno stabilnoj vanbračnoj zajednici. U trećoj grupi, sa najmanje pozitivnim stavom o prednostima braka, nalaze se majke sa pragmatičnim stavovima, kod kojih su pretpostavljene dobrobiti od braka male, i u većini slučajeva u vreme oko rođenja deteta živele su u vanbračnoj zajednici, ocenjujući partnerski odnos kao nestabilan. Čini se da je najnepovoljniji položaj "nevoljno" neudatih majki, među kojima, u poređenju sa druge dve grupe, prevladavaju žene mlađeg uzrasta, prema obrazovanju one sa osnovnom školom i priučene, a najmanji je udeo visoko obrazovanih. Sudeći prema njihovim iskazima, najviše otpora prema sklapanju braka imaju upravo muškarci sa niskim obrazovanjem. Te majke su imale i najmanje šanse da po rođenju deteta sklope brak (svega 2% njih bilo je u vreme istraživanja u braku sa ocem deteta koje su rodile van braka). Sa druge strane, trećina žena koje su u vreme rođenja deteta smatrale brak više formalnošću u vreme istraživanja je bila udata, a isto toliko je sa ocem deteta i dalje živelo u neformalnoj vezi (Chaloupkova, 2007).

Kompleksnija analiza statističkih podataka o rađanjima i brakovima u Češkoj je pokazala da protivtežu porastu udela vanbračnih rađanja čini smanjenje vanbračnih začeca koja su rezultirala rođenjem deteta u braku (Zeman, 2008). Dok su se u ranim 1990-im godinama parovi koji žive u kohabitaciji, ali i odvojeno, kao i u nestabilnim vezama, u slučaju neželjene trudnoće venčavali pre rođenja deteta, u aktuelno vreme ne žure da sklope brak i venčavaju se tek posle rođenja deteta, ili čak i posle rođenja drugog deteta ostaju u zajednici van braka. Posledično, značajno raste udeo samohranih majki. Oko polovina majki nakon rođenja prvog deteta van braka u narednih šest godina ne sklopi brak niti rodi drugo dete, i one mogu da se smatraju pravim samohranim majkama. Četvrtina se venča posle rođenja deteta, a četvrtina rodi i drugo dete van braka. Oblik porodične forme povezan sa rođenjem prvog deteta u velikoj meri zavisi od obrazovnog nivoa žene i njene starosti. Dok su žene sa nižim obrazovanjem i mlađeg uzrasta često samohrane majke ili žive u kohabitaciji i posle rođenja drugog deteta, fakultetski obrazovane uglavnom odlažu brak i rađanje, i rađaju, a najčešće i začnu prvo dete u braku, u uzrastu starijem od 25 godina (Zeman, 2008).

Zaključak

Promene starosnog modela ulaska u brak i opšteg modela bračnosti u Srbiji, kao i kontinuirano smanjenje rađanja u braku, usloveli su porast udela vanbračnog u ukupnom fertilitetu. Ipak, iako je prisutno odlaganje braka i manje sklapanje braka, on je i dalje ostao dominantna porodična i partnerska

forma u kojoj se rađaju i podižu deca. Poslednji raspoloživi podaci o priznanju očinstva pokazuju da početkom 2000-ih godina oko tri petine dece rođene van braka očevi nisu priznali. Na osnovu takvih podataka se sa velikom izvesnošću može pretpostaviti da su ta deca rođena u nestabilnim vezama i da se o njima staraju isključivo njihove majke. Na malu rasprostranjenost kohabitacija u Srbiji ukazuju i rezultati anketnih istraživanja, što upućuje da povećanje rađanja van braka nije proporcionalno praćeno širenjem kohabitacionih veza. Tako se i na osnovu indirektnih pokazatelja može pretpostavljati da povećanje vanbračnog feriliteta nije odraz odmakle tranzicije partnerskih odnosa i napuštanja braka kao osnovne partnerske forme u kojoj se rađaju deca. Verovatnije je da su vanbračna rađanja manje pokazatelj modernizacije, usvajanja novih vrednosti i normi, a da više odslikavaju nastavak starih tendencija u sredini u kojoj su prisutne tradicionalne moralne norme.

Za potpunije sagledavanje fenomena vanbračnih rađanja u Srbiji nije dovoljno samo praćenje njegove dinamike. Neophodna je i detaljnija analiza ostalih demografskih i socioekonomskih obeležja (starost majke, red rođenja deteta, obrazovni nivo, ekonomska aktivnost i zanimanje majke, nacionalna pripadnost, tip naselja itd.), kao i promene koje su ostvarene, posebno u jednom dužem vremenskom periodu.

Literatura

- BOBIĆ, M. (2006). "Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak druge demografske tranzicije?", u: Tomanović S. (ured.) *Društvo u previranju* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- CHALOUPKOVA, J. (2007). "Diferenciace motivu svobodneho materstvi: proč neprovdane matky nevstoupily pred narozenim sveho prvniho ditete do manželstvi?", *SDA Info 2007*, 1, 2, 127-140.
- DRAŠKIĆ, M. (1988). *Vanbračna zajednica* (Beograd: Naučna knjiga).
- ĐURĐEV, B. S. (1995). *Posleratno naseljavanje Vojvodine. Metodi i rezultati demogeografske analize naseljavanja Vojvodine u periodu 1945-1981*. (Novi sad: Matica srpska).
- HAMPLOVA, D. (2007). "Deti bez manželstvi nebo bez otcu?", *SDA Info 2007*, 1, 2, 141-154.
- HASKEY, J. (2001). "Demographic Aspects of Cohabitation in Great Britain", *International Journal of Law, Policy and the Family*, 15, 51-67.
- KIERNAN, K. (2001). "The Rise of Cohabitation and Childbearing outside Marriage in Western Europe", *International Journal of Law, Policy and the Family*, 15, 1-21.

- KIERNAN, K. (1999). "Childbearing Outside Marriage in Western Europe", *Population Trends 1999*, 11-21.
- KASEARU, K. (2007). "The Case of Unmarried Cohabitation in Western and Eastern Europe", *Conference of European Network on Divorce "Comparative and Gendered Perspectives on Family Structure"*, 17-18 September 2007, The London School of Economics in London.
- KOVAČEK-STANIĆ, G. (2005). *Porodično pravo* (Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost).
- KOVAČEK-STANIĆ, G. (2007). *Porodično pravo: partnersko, dečje i starateljsko pravo* (Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost).
- MRĐEN, S. (2000). *Structures démographiques, nationalités et territoires en ex-Yougoslavie*. Thèse de Doctorat en Démographie et Sciences Sociales (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales).
- PASQUINI, L., A. SAMOGGIA (2007). "The Determinants of Marriage and Cohabitation in Europe", *Quaderni di Dipartimento di Scienze Statistiche Paolo Fortunati, Serie Ricerche 2007*, 3, 1-22.
- PENEV, G. (2005). "Razvitak stanovništva sveta, Evrope i Srbije od 1945. do 2004", *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945-2004. Demografski zbornik, knjiga VII*, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka), 19-50.
- PETROVIĆ, M. (2006). "Bračnost stanovništva", u: Penev G. (ured.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije – Institut društvenih nauka / Centar za demografska istraživanja – Društvo demografa Srbije), 109-138.
- PREDOJEVIĆ, J. (2002). "Tradicionalni bračni i porodični odnosi albanskog stanovništva sa Kosova i Metohije u svetlu Zakonika Ljeke Dukadjinija", *Stanovništvo* 1-4, godina XL, 129-145.
- PROBERT, R., A. BARLOW (2000). "Cohabitants and the Law: Recent European Reforms", *Deutsches und Europaisches Familienrecht*, 2, 76-81.
- RENEFLOT, A. (2006). "A Gender Perspective on Preferences for Marriage among Cohabiting Couples", *Demographic Research*, 15, 311-328.
- SOBOTKA, T. (2008). "Overview Chapter 6: The Diverse Faces of the Second Demographic Transition in Europe", *Demographic Research*, 19, 8, 171-244.
- Van de KAA (2002). "The Idea of Second Demographic Transition in Industrialized Countries", *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*, 29th January 2002, Tokyo.
- ZEMAN, K. (2008). "The Type of Parenthood According to the Sequence of First and Second Birth and Marriage: Evidence from Birth and Marriage Records of the Czech Statistical Office in 1991-2006", *EAPS Conference*, July 2008, Barcelona, 1-15.

Biljana Stanković, Goran Penev

Trends of Extramarital Births in Serbia in the Second Half of the 20th and at the Beginning of the 21st Century in the Wider European Context

S u m m a r y

The paper analyses the phenomenon of extramarital births in Serbia in the period of 1950-2008. Great changes that European countries have been undergoing in the last half-century related to fertility and family forms were also followed by an intense increase in the share of extramarital births. This is also true for Serbia (excluding Kosovo), where the share of extramarital births in total live births for the period of 1950-2008 increased almost 3 times (from 8.0% to 22.8%), and their number increased by a fifth (from 13,1 to 15,7 thousand). At the beginning of the observed period, significant differences existed in the percentage shares of extramarital births in the main regions, with the share in Vojvodina several times that of Central Serbia. Subsequent divergent dynamics led to the disappearance of regional differences and, after 1970, the level of extramarital fertility was mostly balanced.

From a European aspect, the increase in the share of extramarital births in Serbia was moderate, with Serbia being one of the few countries that also recorded a decrease in the share of extramarital births in the last four decades (between 1970 and 1980). In comparison with other European countries, position of Serbia changed during the observed period from the top towards the bottom of the list, so that it was in its lower half in 2008. During the 1990s, as well as at the beginning of the 2000s, the greatest increase in the share of extramarital births in Europe was recorded in countries in transition.

In the paper, the changes in the marital status of the population were treated as one of the determinants of the increase of extramarital births in Serbia. The paper also points out the similarities and differences between births in cohabitation and marriage, and legal aspects related to extramarital unions and extramarital births were also analyzed. The conclusions about the degree of presence of births in stable partner unions were made indirectly, based on the results of survey research and the latest available data on recognition children by their fathers. Since approximately three fifths of extramarital children at the beginning of the 2000s were not recognized, it was assumed that they were born in unstable unions and that they were brought up by their mothers alone. At the same time, the small level of cohabitations, discovered through survey research on the representative sample, shows that the increase in extramarital births was not proportionally followed by an increase in cohabitation. Therefore, based on indirect indicators, the authors conclude that the phenomenon of extramarital birth in Serbia was not the result of an advanced transition in partner relationships and abandoning of marriage as the partner union in which children are born. At the same time, the importance of understanding the social context of births was pointed out on the example of the Czech Republic, as a country in transition.

Key words: *extramarital births, cohabitation, countries in transition, Serbia, Europe*